

ВАСИЛЬ СТУС. ЖИТТЯ В ІМ'Я НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Інна Мартинчук,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки
Донецького національного університету імені Василя Стуса

У дослідженні зосереджено увагу на найдраматичнішому періоді життя і творчості Василя Стуса – останніх роках поета-дисидента, знаходженні його у тюрмі і засланні, ймовірних причинах його смерті. Розглянуто особливості формування його світогляду, самобутність поетичного стилю, символічність, якою позначена поезія Стуса в останні роки його життя.

Ключові слова: дисидентський рух, шістдесятники, політичні репресії, самобутній поетичний стиль.

The study focuses on the most dramatic period of Vasyl Stus's life and work – the last years of the dissident poet, his imprisonment and exile, the probable causes of his death. The peculiarities of the formation of his worldview, the originality of the poetic style, the symbolism of Stus's poetry in the last years of his life are considered.

Keywords: dissident movement, sixties, political repression, original poetic style.

В усі часи людство хвилювало стан духовності людини й суспільства в цілому. Висока громадянська відповідальність є запорукою соціальної стабільності, економічного процвітання, добробуту нації, її майбутнього.

Червоною лінією в історії дисидентського руху проходить період 1960-х – початку 1980-х років, період неспокою та боротьби за волю і незалежність країни. Представники руху шістдесятників – нове покоління, яке уособлює незгасиму жагу українського народу до свободи, незламність та непереможність духу, відданість і палку любов до життя і своєї Батьківщини.

Серед них виділяється постать Василя Семеновича Стуса – одного з найактивніших представників українського культурного руху шістдесятників, внесок якого в українську історію і культуру важко переоцінити.

Першою посутньою публікацією про Василя Стуса в радянській пресі була велика стаття М. Жулинського в «Літературній Україні» на початку 1990 року.

Початок збиранню спогадів про Василя Стуса поклато видавництво «Смолоскип» імені В. Симоненка зразу після загибелі поета. Тоді Осип Зінкевич і Микола Француженко впорядкували та зредагували збірку «Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників». У пресі, особливо до ювілейних дат, публікуються статі і спогади про Василя Стуса.

Отже ми бачимо, що велася й досі триває «боротьба за Стуса». Вона почалася із середини 1960-х років. У 1965 році КДБ провів масові арешти шістдесятників. Багато друзів Стуса, в тому числі Іван Світличний, опинилися за ґратами. У країні переслідувався розвиток вільної думки, унеможливлювалися не дозволені владою духовні прояви. Робилося це підступно, закамуювалось.

Для Василя Стуса така позиція була неприйнятною. Він не зміг лицемірити, стати лояльним громадянином тоталітарної держави. Напружена суспільна ситуація діяла на поета протилежно задуму каральних органів. У нього загострюється почуття національної гідності, здатність до духовного лідерства, непохитність характеру. Серед багатьох, хто, відчувши небезпеку, відійшов у тінь, Стус виявляє зовсім інші моральні якості. Можливість арешту аж ніяк не стримувала його рішучості. Коли життя здавалося безперспективним, поет віднайшов сенс свого існування у протистоянні проявам тоталітаризму.

І хоча Василь Стус віддавав перевагу творчості та науці, а політику не любив, у тяжких умовах він не замкнувся у власному художньому світі, офірував

себе для громадського чину. Поет постійно виражає солідарність ув'язненим друзям, виступає проти арештів інтелігенції, що прокотилися Україною.

У другій половині 1960-х – на початку 1970-х років поет пише листи-звернення на адресу державних установ України, де викриває антидемократичні та антинаціональні репресії, санкціоновані керівними органами, захищає товаришів. Ці листи, а також виступ на похороні шестидесятниці Алли Горської (вбита за невідомих обставин), значною мірою зумовили подальшу долю Стуса. Письменника заарештували. У 1972 році відбувся суд, який виніс вирок – 5 років таборів і 3 роки заслання.

У ці роки Василь Семенович зазнавав цькування, стеження, проти нього здійснювали провокації. Його неодноразово позбавляли належного харчування, побачень з рідними, права листування, кидали до штрафних ізоляторів. Тюремне начальство повністю розпоряджалося долею політв'язня. Сподіватися від охоронців людського ставлення не доводилося: працювала чітка настанова зверху – переслідувати дисидентів якомога жорстокіше.

Поряд із тюремним начальством каральну роль супроти політичних в'язнів виконували кримінальні злочинці. Вони також погіршували становище поета. «На мене був на сипався один бандит-в'язень. Коли я відвернувся від його матюків і погроз, він з-за плечей ударив мене – підбив око досить небезпечно, зачепив руку ножем...» [2, с. 37].

Крім того, злочинці створювали таку психологічну атмосферу, існування в якій для порядної людини було тяжкою справою. Відомі випадки (особливо в період заслання поета), коли в кімнату Василя зумисне підселяли негідників, щоб провокувати його до конфліктів.

Психологічний тиск на Стуса здійснювався і більш широкомасштабними заходами. На засланні в селище ім. О. Матросова Магаданської області, де поет працював після першого тюремного ув'язнення, проти нього була розгорнута ціла газетна компанія. У місцевій пресі друкувалися дописи типу: «Я как прочтала в «Ленинском знамени» об этом Стусе, так ахнула: как и бандеровцы, мечтает о «самостийной Украине»... Знаю я таких. Это сейчас они овечьей шкурой прикрывались. А чуть что – хуже фашистов будут» [1, с. 91].

Неодноразово начальство проводило збори «трудящих для обработки» Василя Стуса. На них заздалегідь запрошували спеціально підбурену публіку, яка чинила поету обструкцію. Йому ж не давали можливості пояснити свою позицію, критикували, вимагали від нього покаяння. «Чуюся, як беззбройний гладіатор на арені римського цирку – перед дикими звірами. Ще як у банці з павуками» [4, с. 341], – такі враження виносив дисидент із цих судилищ.

За-для посилення тиску на політичних в'язнів відбувалися й відверті порушення елементарних людських прав. Особливо болючим було зникнення листів до рідних, позбавлення зустрічей з ними. Щоб бажані зустрічі відбувалися, поета часто змушували пройти через принизливі вимоги, які він не міг виконати. Зокрема, в 1984 році зустріч не відбулася, бо поет відмовився спілкуватися з рідними російською мовою, як того вимагали наглядачі. Навіть на похорон батька Василя Стуса не пускали, хоча він і мав право поїхати на тиждень до Донецька поховати Семена Дем'яновича. Після цього він оголосив політичне голодування.

Водночас Стус вчуває тягар вини перед рідними, розуміє, що поставив їх у дуже складні обставини, просить пробачення. З листів до дружини: «Може, я ще колись віддячу бодай Тобі за все їхнє (батьків дружини – Ю.Б., А.Б.) горе, яке я заніс до Вашої господи», «чую свій безпробачний і неспокутий перед тобою гріх» [1, с. 332]. Подібні звернення надсилаються і до батьків поета.

«Не посоромити себе і рід» – аргумент, яким пояснює митець свою поведінку в тюрмі. Його переконаність у власній невинуватості постійно виявляється у звертаннях до батьків та дружини і стає опорою для них: «Сльозами ви біді не

зарадите, а хтось тільки повтішається», «мене люди згадуватимуть добрим словом, а винних у ваших сльозах – то навряд», «я вини своєї не чую і засуджувати мене не було за що» [1, с. 397].

На засланні поета чекали випробування й іншого ґатунку – тяжка праця на рудниках в надзвичайно шкідливих для здоров'я умовах. Стус так описував ці обставини: «страшний пил у виводні, бо вентиляції нема: бурять вертикальні глухі штреки. Молоток важить 50 кг, штанга – 85 кг... Респіратор (марлева пов'язка) за пів години стає мокрим і викривається шаром пилу. Тоді скидаєш його і працюєш без захисту. Кажуть молоді хлопці...за пів року такої пекельної праці стають силікозниками. За порохом не видно лопати якою працюєш» [4, с. 342].

Як і багатьом дисидентам, Василю Стусу близька думка про дві зони – велику і малу. Саме так оцінювалася ситуація в СРСР політв'язнями. Великою зоною називали всю державу, оскільки її громадяни жили в умовах жорстокого духовного, політичного диктату. Незгодні з тоталітарним режимом, опинялися в малій зоні – тюрмах, таборах, у засланні, психіатричних лікарнях. За твердженням політичних в'язнів, тут було легше проявляти внутрішню розкутість, свободу думок: ті, хто потрапив за ґрати, не мали сенсу критися, вільно декларували свої погляди. Тому Стус почувався природніше у вузькому колі ув'язнених соратників, ніж у стані формальної свободи, за яку треба платити конформізмом.

На допитах та співбесідах відвертість Василя, його викривальні оцінки дій охоронців постійно руйнували наміри «вихователів» переконати митця «взятися за розум». Традиційно ці перемовини відбувалися за сценарієм, який описано в одному з листів до дружини: «Полковник був дуже брутальним. Я протестував проти його хамства, але він вів далі – так само. Потім мене посадили на воронок і повезли в КДБ, де два працівники вели зі мною лицемірну бесіду. Я їм сказав, що хамства – не дозволю... Чому крадуть листи? Чому полковник кричить, що моя жінка не приїде, бо я зле поводжусь? Хіба моя жінка – то теж стаття «поощрення» в системі кадебістського виховання? Вони вели лицемірну мову, але я твердо заявив: знаю, що ви за люди і на що ви здатні» [4, с. 502].

«Ви знецінили моє життя повністю. Я не можу займатися улюбленою роботою – значить, я абсолютно незалежний. Я не можу нічого друкувати – ні статей, ні віршів, ні перекладів. Я зречений до тваринного животіння. Ви ж забули про діалектику, забравши в мене всі права, всього мене, ви тим самим і втратили мене. Інстинкт самозбереження увірвався, як налігач. Вам ні за що мене держати. Ви розумієте масштаби моєї волі? Я можу іще сказати вам, що, вилюднюючи людину, будуючи цей, поліцейського типу, соціалізм, ви грішите перед довжелезним мартирологом людей, які від часу Мора і Кампанелли прагнули до соціалізму – держави сонця. Такий соціалізм проклинатимуть нащадки» [3, с. 21].

Василь Стус у своїх листах неодноразово стверджує, що більшість політичних в'язнів у радянських концентраційних таборах – це українці. Звідси його висновок, що тільки свобода може врятувати Україну від остаточного знищення. У 1980 р. поет пише відкрите звернення під назвою «Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі», де, зокрема, наголошує: «Ми, жертви політичних репресій на Україні, звертаємося до свого народу, до урядів усіх країн світу, до ООН і заявляємо про своє бажання вийти зі складу СРСР, вивести наш народ з комуністичної неволі. Ми змушені це зробити самі, бо офіційний уряд УРСР, будучи всього-на-всього окупаційною владою, ніколи цієї вимоги не поставить. Ми змушені зробити це тепер, бо кожен день перебування України в складі СРСР наближає нашу національну загибель. Ми звертаємося з цією вимогою до союзного уряду, бо вбачаємо в цьому відокремленні України єдиний рятунок» [3, с. 431].

Від фізичних та психологічних перенавантажень різко погіршало його здоров'я. Лікувати не поспішали. Були випадки, коли начальник табірної сан-

частини взагалі відмовлявся брати ліки для «екстреміста», як він називав Стуса. У 1975 році поета виписали з тюремної лікарні з неправильним діагнозом, ніби хвороба (виразка шлунку) перейшла у стан ремісії. Це призвело до трагічних наслідків. В'ячеслав Чорновіл згадував: «Щойно оголосили відбій, ... як Василь рвучко звівся з ліжка і з хрипом звалився на підлогу. Ввімкнули світло – Василь без видимих ознак життя лежить білий як смерть в калюжі власної крові... Кров стікає з уст. Ми кинулися на вахту. Табірний лікар, будучи напідпитку, з'явився ледве за годину» [3, с. 479].

Після операції (резекція шлунку) Василь Стус потребував спеціальних умов (спокою, дієтичного харчування, догляду медиків). Натомість нормою його життя були голодування-протести, перебування в штрафних ізоляторах, відсутність належної дієти та лікування. Насправді, від такого існування в радянських тюрмах померло багато дисидентів.

Вважаємо, що вагомим фактором його загибелі стало саме антигуманне ставлення, неналежні, принизливі умови перебування у в'язниці та заслання, хоча в офіційних документах значиться інший діагноз.

Ізольований у карцері Стус був позбавлений будь-якої медичної допомоги, не міг він розраховувати і на допомогу товаришів. Одного дня в'язень Енн Тарто почув із коридору, що покараний просить валідолу. Інші ув'язнені, зокрема Левко Лук'яненко, за можливістю намагалися контролювати стан поета. Проте це вдавалося не завжди. Проходячи коридором, Лук'яненко пробував озиватися до Стуса. Той, як правило, відповідав, але 4 вересня карцер мовчав.

«Василь Стус помер 4 вересня 1985 року в карцерній камері № 3 під час сухої голодовки на знак протесту проти брехливого доносу наглядча Руденка... Йдучи до карцеру, він сказав: «Я оголошую голодовку до кінця». Він дотримав слова. Діагноз: ішемічна хвороба серця, інфаркт міокарда – так записано в свідоцтві про смерть від 17 жовтня 1985 року» [1, с. 211]. Та про смерть поета ніхто не повідомляв. Більш того, її намагалися приховати. Цей факт наводить на думку, що смерть могла настати в результаті насильства. В'язницею поповзли чутки, обговорювалися різні варіанти загибелі митця. Та однозначних відповідей не було ні в кого. На сьогодні існує й така версія, що Василя Стуса знищили, аби не допустити присвоєння йому Нобелівської премії, на яку митця висунув у 1985 році німецький письменник Генріх Белль.

Отже не власне життя, а думки про майбутнє України, її незалежність більш за все непокоїло поета. Своїм життям і творчістю Василь Стус доводить, що основою громадянської концепції людини є свідоме виборювання честі й гідності проти принижень, безправності, отупілості в умовах занедбаності освіти, культури, мови, моральних цінностей. У найяскравіших своїх виявах вільна думка випереджала час, вступала в суперечності з «неправдою світовою», за що платила долями й життями кращих своїх синів.

Література

1. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії / Упоряд. Орач (Комар) О. Ю. Київ: Місто, 1993. 400 с.
2. Стус В. Твори: У 4 т. 6 кн. Поетичні твори, що не ввійшли до збірок (1958–1971). Львів: Вид. спілка «Просвіта», 1994-1999. Т. 1, Кн. 2. 1994. 302 с.
3. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. Львів: Вид. спілка «Просвіта», 1994-1999. Т. 3, Кн. 1; [Відд. рукоп. фондів і текстології Ін-ту літ. ім. Т.Г. Шевченка НАН України] Палімпсести / [Упоряд., приміт. та підгот. Д. Стуса; Редкол.: М. Коцюбинська та ін.], 1999. 485 с.
4. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. / В. Стус. Львів: Просвіта, 1994-1999. Т. 4; Відд. рукоп. фондів і текстології ім. Т.Г. Шевченка Ін-ту літ. НАН України. Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита / [Редкол.: С. Гальченко та ін.; Підгот. тексти, упоряд. та склали прим.: Гончарук М. та ін.], 1994. 543 с.